

– УДК 32 (091)

Фесенко Артур Михайлович, 1974 р.н. Закінчив Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова, в 2000 році закінчив аспірантуру із поданням дисертації до захисту на кафедрі "Нова та новітня історія" цього ж університету. Коло наукових інтересів: проблеми соціально-політичної боротьби 20-х років у СРСР. Працює викладачем кафедр політології та соціальної роботи МФ НаУКМА.

Використання ринкового механізму на етапі становлення СРСР

У запропонованій статті розглядаються дискусійні проблеми побудови соціалізму в СРСР у період НЕПу. Автор пропонує власну точку зору на шляхи і методи проведення насамперед економічних перетворень у соціалістичному будівництві, зокрема на співвідношення ринку і плану у перехідний період; розглядає підходи В. Леніна, М. Бухаріна, Л. Троцького і вважає необхідним підкреслити суттєве співпадання стратегічних підходів указаних політичних діячів до технології соціалістичного будівництва.

У суспільній свідомості сьогодні затвердився стереотип щодо нежиттєздатності соціалізму. Вважається, що він знищує заповзятливість, приватну ініціативу, що врешті-решт призводить до відчуження людини від результатів праці і до концентрації всіх ресурсів у руках бюрократичної касти.

"Архітектори ринкових перетворень" обминають, однак, розмову про те, що в багатьох цивілізованих країнах соціалізм зовсім не ототожнюється із сталінізмом, а соціальна справедливість не вважається синонімом зрівнялівки. Але дійсно, у такій, наприклад, країні, як Швеція, немає місця всеохоплюючому директивному плануванню, одержавленню всіх сфер життя та інших атрибутів радянського зразку.

На наш погляд, сьогодні, як ніколи раніше, має велику актуальність проблема багатоваріантності шляхів та моделей побудови суспільства соціальної справедливості. Адже ще К. Маркс застерігав від спроб побачити у комунізмі шаблон, під який повинна підганятися реальність. Він прямо вказував на те, що "комунізм для нас не стан, який повинен бути встановлений, не ідеал, з яким повинна узгоджуватися дійсність. Ми називаємо комунізмом дійсний рух, який знищує сучасний" [1]. Навіть головний принцип – знищення приватної власності – К. Маркс закликав розглядати крізь діалектичну і конкретно-історичну призму: скасування приватної власності – не самоціль, а лише засіб подолання відчуження людини від результатів її праці для встановлення "практичного гуманізму" [2]. Звичайна експропріація ще не вирішує цієї

проблеми. Згідно з Марксом, комунізм у вигляді одержавлення "виступає як загальна приватна власність... Категорія робітника не відмінюється, а розповсюджується на всіх людей", а тому "цей комунізм, який заперечує особистість людини, є лише послідовним вираженням приватної власності... Що така ліквідація приватної власності не є справжнім її засвоєнням, можна побачити хоча б з... повернення до неприродної простоти бідної, грубої та не маючої потреб людини, яка не тільки не піднялася над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла до неї" [3].

А В.І. Ленін у 1918 році (у період розповсюдженості утопічно-революціонерських настроїв, "предмарксизму" [4]) вважав, що неможливо сказати, яким саме буде соціалізм "готових форм", оскільки ще не склалися навіть "цеглинки" для його фундаменту [5].

Пізніше Ленін вже орієнтував партію на докорінну зміну "всієї точки зору нашої на соціалізм", бо це підказала йому історична практика – адже він вважав соціалізм "живим, дієвим творенням мас". І справа не в тому, щоб "фантазувати щодо всяких робітничих об'єднань для побудови соціалізму", а в тому, щоб "навчитися практично будувати цей соціалізм так, щоб кожний дрібний селянин міг брати участь у цій побудові" [6].

Про те, що В.І. Ленін переглянув догми щодо форм соціалізму, які досі здавалися непохитними, свідчить постійне зростання його інтересу до використання товарно-грошових відносин та кооперації. Остання, на його думку, дає можливість

сумістити приватні інтереси з суспільними. Ленін відійшов від єдиноукладного соціалізму, який заснований лише на повністю усупільненій власності, та наголосив, що кооперація "в наших умовах зовсім співпадає з соціалізмом", а тому соціалізм і буде побудований саме тоді, коли населення стане настільки цивілізованим, що зрозуміє вигоду від "поголовної" участі у кооперації" [7].

Але подібний принцип передбачає відсутність повної централізації управління, адже різноманітність кооперативних підприємств має на увазі плюралізм виробничих та споживацьких інтересів, які задовольняються якраз за рахунок підвищення економічної активності та заповзятливості суб'єктів господарчої діяльності. Відповідно, неможливо при цьому обминути використання системи саме товарно-грошових розрахунків, оскільки прямий продуктообмін теоретично можливий лише між монолітно-цілим виробником та подібного ж типу споживачем. Напроти, "лад цивілізованих кооператорів" пов'язаний з плюралістичною структурою виробничо-споживацьких відносин, причому подальший розвиток кооперації буде її ще більш ускладнювати та диференціювати. У зв'язку з цим Ленін і зазначав, що "ми не повинні цуратися комерційного розрахунку... Тільки на цьому ґрунті можна будувати господарство", та попереджав, що такому розумінню "заважають пересуди та спогади про минуле" [8].

Отже, "докорінна зміна точки зору на соціалізм" була дійсним формуванням у думках В.І. Леніна ринкової парадигми соціалізму.

Разом з тим не слід вважати, нібито кооперативна перспектива була "запереченням комуністичної доктрини та політики", про що пише С.В. Кульчицький [9]. Ринок може слугувати соціалізму за умови того, що він буде регулюватися суспільством у цілях забезпечення балансу інтересів і для цього будуть використані достатньо міцні важелі впливу, як, наприклад, усупільнений сектор у стратегічних галузях. Виходячи з цього, В.І. Ленін будує нову модель соціалізму на основі реальної практики непу, коли держава зберігала у своїй власності "командні висоти". Таким чином, передбачалося органічне поєднання різних укладів у соціалістичній економіці під знаменником балансу інтересів.

У перехідний період В.І. Ленін допускав також буржуазно-ринкові відносини, тобто капіталістичний уклад, заснований на різноманітних формах приватної власності. У цьому була суть ідеї

"відступу", оскільки суспільство після громадянської війни та захоплення "військово-комуністичною романтикою" виявилось не готовим до соціалізму, у зв'язку з чим Ленін писав про недостатність розвитку в Росії навіть звичайної буржуазної культури [10]. На його думку, потрібно ще створити елементарні передумови для переходу на новий ступінь історичного розвитку [11].

Отже, розумною буде та політика, яка дозволяє розвиток приватного підприємництва та водночас прагне спрямовувати його в русло "державного капіталізму", тобто регулятивного впливу. І принциповий момент полягає в тому, щоб тримати таку лінію розвитку приватного капіталізму, яка через державне регулювання "впише" його в розвиток соціалістичних відносин [12]. Але приватний капіталізм, підкреслював Ленін, особливо на першому етапі, коли конкурентні ринково-соціалістичні тенденції ще слабкі, необхідно тримати під контролем. Інакше конкуренція може перетворитися у протистояння, в якому капіталізм, маючи на своєму боці великий історичний досвід, може придушити молоді ростки соціалізму. Тому принципове питання – "в мірі" – в тих гнучких, але видимих кордонах, виходячи за які, кількість може перетворитися у якість, тенденції – в реальність [13].

Ленінські думки щодо ринкових технологій соціалістичного будівництва, необхідності діалектичної взаємодії різних укладів у 20-ті роки розвивали такі крупні теоретики, як М.І. Бухарін та Л.Д. Троцький.

М.І. Бухарін приділяв велику увагу проблемі взаємозв'язку кооперативного руху на селі та тенденції посилення індивідуальних селянських господарств, у тому числі куркульських, які вважалися небезпечними носіями приватнокапіталістичної лінії. Він підходив до неї нешаблонно: з одного боку, на його думку, необхідно обмежити сили куркуля як приватного підприємця, з іншого – використати його енергійність у кооперативному будівництві, оскільки участь у кооперативі об'єктивно розвиває його ворожу класову природу. Поруч з тим небезпечні нахили куркулів, об'єднаних у кооперативи, обмежуються силою "командних висот" і політичним ладом соціалістичної держави. Таким чином, куркуль повинен пройти стадію "перепуття" через "державний капіталізм" (куркульські кооперативи) для спрямування його діяльності під ідею балансу інтересів [14].

А розглядаючи проблему взаємного задоволення інтересів промисловості та сільського господарства,

Бухарін підкреслював, що найбільш адекватним інструментом для цього може бути лише ринок. Це чітко пролунало під час його виступу на Квітневому (1929 року) Пленумі ЦК ВКП(б): "Форма ринкового зв'язку довгий строк буде вирішальною... Звідси випливає: якщо розвиток соціалізму йде через ринковий товарообіг між містом та селом, значить, головна лінія змички в нашому господарстві – ринкова, і наша провідна економічна роль повинна йти через ринкові відносини" [15]. Тут же він ясно висловлюється і проти ототожнення ринку з капіталізмом: "Ринок є, згідно з Марксовим вченням, те, що відображає виробничі відносини. Якщо б навіть... між бідняками та середняками, з одного боку, та державною соціалістичною промисловістю, з другого, були вільні ринкові відносини, то і тоді цей ринок не був би капіталістичним, оскільки держфабрика – це підприємство "поєднує соціалістичного типу", а простий товаровиробник – "зовсім не капіталіст", не говорячи вже про те, що в радянських умовах "вільні ринкові відносини", за Бухаріним, те ж саме, що "суха вода" [16].

Соціально-економічні розробки Л.Д. Троцького, на жаль, ще й досі розглядають крізь призму застарілих стереотипів. Дуже сталим є погляд на Троцького як на прихильника військово-командних методів, на основі чого його й протиставляють "прихильнику ринку" Бухаріну [17].

Однак уважний аналіз розробок Л.Д. Троцького 20-30-х років дозволяє говорити про їхню адекватність ленінській спадщині 1923 року. Так, наприклад, використовуючи ленінську методологію, Троцький з самого початку обґрунтував необхідність переходу до непу і вказував якраз на те, що "військовий комунізм" зумовив "незмінне падіння виробництва" саме тому, що він "гасив стимул особистої зацікавленості виробників" [18]. Звідси "самий елементарний і самий наказовий сенс непу є у розвитку виробничих сил як основі будь-якого руху взагалі" [19].

На IV конгресі Комінтерну, де Л.Д. Троцький роз'яснював сутність непу зарубіжним комуністам, було наголошено, що неп є універсальною методологією для будь-якого суспільства, яке стало на шлях соціалістичного будівництва [20]. В специфічних же умовах Росії він виконує подвійну функцію: з одного боку, підштовхує виробничі сили країни, з другого – "ці висхідні... виробничі сили спрямовуються по можливості в русло робітничої держави на соціалістичний шлях", де і розпочинається "наша справжня робота" [21].

Головним інструментом, що забезпечує цю роботу, є ринок, який грає роль незамінного індикатора "здоров'я" та прогресу економічної системи. В 1922 році Л.Д. Троцький в листі на ім'я В.І. Леніна та інших посадових осіб так визначив свій підхід: "Зараз робітничо-селянською інспекцією є робітничо-селянський ринок, де бухгалтерія є всім. Ця інспекція є твердою, діловою, не обманною. Потрібно тільки вміти записати висновки цієї інспекції, тобто підрахувати витрати та приходи і виявити збитки та прибутки" [22].

Велику увагу приділяв Троцький проблемам співвідношення ринку з регулятивною діяльністю, інакше кажучи, ринку та плану. Саме він обґрунтував ідею індикативного планування для потреб радянської економіки. Методика взаємодії ринкових та планових начал була запропонована ним на XII з'їзді РКП(б). Ключовим було положення про те, що "план соціалістичного господарства не може бути встановлений априорі, теоретичним чи бюрократичним шляхом". Напроти, планування є "маневруванням, тобто передбаченням та узгодженням в умовах ринку..." [23]. Розширення ж планових методів повинно йти вкрай обережно, "шляхом ретельного промацування ґрунту", інакше кажучи, через вивчення кон'юнктури ринку. У зв'язку з цим Троцький вважав однією з типових помилок спроби планувати у такій сфері, яка ще економічно для цього не підготовлена, що на практиці перетворюється у придушення самостійності та призводить до гальмування [24].

Необхідним завданням наступного періоду у зв'язку з переходом до ринково-планової економіки Троцький вважав надання держпідприємствам свободи господарчої діяльності. Для ефективної роботи і окремі підприємства, і зв'язуючі їх трести повинні вільно орієнтуватися на ринку, причому трест "повинен запобігати удушливій централізації, загашенню ініціативи власних підприємств", оскільки "коріння виробничого успіху чи, навпаки, невдачі знаходяться в основній промисловій одиниці, тобто на фабриці та заводі" [25]. Кожне підприємство повинно бути "не нерухомою, а еластичною пружиною, пов'язаним з трестом, і кожен завод повинен мати можливість перевіряти, чи вигідні для нього ті чи інші операції тресту". Трест же "централізує тільки ті операції, які для цього підготовлені об'єктивним розвитком самого ринку", і саме "через самостійну калькуляцію і баланс окремих підприємств можна буде, як крізь прозоре скло, перевіряти, який ступінь централізації допускає та чи інша сфера діяльності" [26].

Вже з середини 20-х років думка Троцького

еволюціонує в бік розуміння необхідності використання ринку не тільки на перших стадіях соціалістичного господарювання, але й по мірі поглиблення в суть соціалістичного господарювання. Виключно важливою ми вважаємо запропоновану ним технологію проведення такого соціалістичного перетворення, як колективізація сільського господарства. Розвиваючи ленінську думку про неможливість "нести одразу суто і вузько комуністичні ідеї в село до тих пір, поки немає матеріальної основи" [27], Л.Д. Троцький незмінно акцентував увагу на необхідності "виробничої змички" з селянством, коли "головне місце в товарообігу займуть виробничі, а не споживацькі блага" – зі сторони промисловості це буде постачання, наприклад, сільгосптехніки [28]. Така "змичка" не тільки закріпить обіг між містом та селом, а й буде міцним стимулом для розвитку сільського господарства, оскільки саме механізація створить передумови для переходу селян до крупноколективної обробки землі [29]. Тобто головне – зацікавити селян у цьому, що можливо лише на основі взаємовигідного співробітництва. У 1932 році Троцький писав: "Колективізація може бути життєвою лише в тій мірі, в якій вона залишає в силі особисту зацікавленість колгоспників, будуючи їхні взаємовідносини, як і відносини із зовнішнім світом, на основі комерційного розрахунку". А сталінська бюрократія, використовуючи адміністративні важелі, просто підривала колгоспи та вбивала стимули продуктивно працювати, що, на думку Троцького, було відкиданням економіки на рівень "військового комунізму" [30].

Ключовими поняттями тут є "матеріальна зацікавленість" та "комерційний розрахунок" – ті самі, на яких базував свій аналіз і В.І. Ленін. І в тому ж 1932 році Л.Д. Троцький формулює висновок: "Соціалістичне господарство повинно за своєю суттю керуватися інтересами виробників та потребами споживачів. Ці інтереси та потреби можуть знайти своє вираження тільки за допомогою розвиненої демократії виробників та споживачів. Демократія є... єдиним можливим механізмом для підготовки та здійснення соціалістичної системи господарювання" [31].

"Людський чинник" економіки тим самим є головним для проведення соціалістичних перетворень. Тому, скажімо, Л.Д. Троцький з особливою турботою спостерігав за спробами підміни матеріальних стимулів до праці виключно моральними. Вже в середині 20-х років він

засуджував бездумну гонитву за рекордами, якщо при цьому забувають задовольнити елементарні потреби людей. Так, у 1925 році він зазначав: "Споживацька точка зору в широкому суспільному розумінні зовсім не є ганебною, навпроти, вона обов'язкова для керівництва промисловістю та контролю за її виробами" [32]. Якщо це ігнорувати, застерігав він, можна швидко вичерпати кредит довіри населення, яке "як споживач перестане розуміти, навіщо воно напружує свої сили як виробник", внаслідок чого буде втрачено інтерес до праці, зате з'явиться "роздратованість проти держави", що, власне, і буде початком кінця соціалістичної перспективи [33]. Звичайному робітникові, писав Троцький у "Зрадженій революції", дуже скоро доведеться відкрити для себе, що "передача заводів до рук держави змінила його стан лише юридично; насправді ж він вимушений жити в нужді, працюючи певну кількість годин за певну платню... Йому важко відчувати себе вільним працівником. У чиновнику він бачить начальника, в державі – господаря" [34].

Як бачимо, все це знов виводить нас на ту ж саму проблему відчуження, з якої ми і розпочинали цю статтю. Саме від її вирішення залежить реалізація головного положення соціалізму щодо вільного розвитку кожного, який визначає вільний розвиток усіх. Пошуки тривають...

Література

1. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т. 3. – С. 33.
2. Там само. – Т. 42. – С. 154.
3. Там само. – С. 106-107.
4. Файнбург З.И. Не сотвори себе кумира... Социализм и "культ личности". – М., 1991. – С. 63-64.
5. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 36. – С. 62-63.
6. Там само. – Т. 35. – С. 53.
7. Там само. – Т. 45. – С. 352.
8. Там само. – Т. 45. – С. 354, 357.
9. Там само. – Т. 44. – С. 209.
10. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя. – К., 1996. – С. 311.
11. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 346-347.
12. Там само. – С. 74-75, 361-362.
13. Там само. – Т. 43. – С. 203-204.
14. Там само. – С.55.
15. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988. – С. 184-185; XIV конференция РКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л., 1925. – С. 187.
16. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 281.
17. Там само. – С. 293.
18. Борисов Ю.С. и др. Политическая система конца 20-30-х годов. О Сталине и сталинизме // Историка спорят. – М., 1988. – С. 255.
19. Роговин В.З. Л.Д.Троцкий о социальных отношениях в СССР // СОЦИС. – 1990. – № 5. – С. 25.
20. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – М.; Л., 1925. – С. 8.
21. Троцкий Л.Д. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции. – М., 1923. – С. 22, 68.
22. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 310.
23. Данилов В.П. Мы начинаем познавать Троцкого // ЭКО. – 1990. – № 1. – С. 52.
24. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. – М., 1990. – Т. 1. – С. 37; XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – С. 340.
25. Архив Троцкого... – Т. 1. – С. 39; XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – С. 340.
26. Архив Троцкого... – Т. 1. – С. 38, 42-43.
27. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – С. 332.
28. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 349.
29. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – С. 312.
30. Троцкий Л.Д. Восемь лет. Итоги и перспективы. – М.; Л., 1926. – С.19-20.
31. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – С. 19-20.
32. Роговин В.З. Троцкий против Сталина // Экономические науки. – 1990. – № 9. – С. 131.
33. Там само. – С.131-132.
34. Троцкий Л.Д. Качество продукции и социалистическое хозяйство. – М.; Л., 1925. – С.7.
35. Роговин В.З. Троцкий о социальных отношениях в СССР. – С. 34.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2001 р.